

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਭਾਰਤੀ ਤਰਕ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ – ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਕਰਣ¹ - (4)

ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕੁਝ ਇਕ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਸਤੁ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ 'ਪਦਾਰਥ' ਬਣੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਗੂੜ੍ਹਤਾਪੂਰਬਕ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਸਥਰ ਦਾ ਨਿਆਇ-ਸਿਧਾਂਤ-ਦੀਪ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਖਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1300 ਈ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਸਥਰ (~ 1125 ਈ)

ਮਹਾਉਪਾਧਿਆਏ ਸ਼ਸਥਰ ਨੂੰ ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਸਥਰ ਅਤੇ ਮਣੀਧਰ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੰਗੇਸ਼ ਉਪਾਧਿਆਏ ਵਲੋਂ "ਸਿੰਮਹਾ ਵਿਆਖਰੇਕਤ ਲਕਸ਼ਣ" ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥੱਲੇ ਅਲੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਸਥਰ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਇਸਿਧਾਂਤ ਦੀਪ - ਸ਼ਸਥਰ

ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸ਼ਸਥਰ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਨਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਪ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੇਤਰਤੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ, (1) ਮੰਗਲਾਚਰਣ; (2) ਅੰਧਕਾਰ-ਵਿਪ੍ਰਤਿਪੱਤਿ, ਅੰਧਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ; (3) ਕਾਰਣਤਾ-ਵਿਚਾਰ; (4) ਜਾਤਿ-ਸ਼ਕਤੀ-ਵਾਦੀ-ਤੋਤਾਤਿਤਕਾਮਤ, ਤੋਤਾਤਿਤਕਾਂ³ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ; (5) ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੂਪਣ ਅਤੇ ਉਪਾਧਿ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ; (6) ਸਹਿਜ-ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀ; (7) ਆਯੋਜ-ਸ਼ਕਤੀ; (8) ਮਾਨਸਤਤਵ ਨਿਰੂਪਣ, ਮਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ; (9) ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ; (10) ਗਿਆਨ-ਕਰਮ-ਸਮੁੱਚਯ,

¹ ਪ੍ਰਕਰਣ – ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਥਾ, ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]; ਖੇਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਨਿਬੰਧ, ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਆਖਿਆ।

² ਵਿਪ੍ਰਤਿਪੱਤਿ = ਵਿਰੋਧ, ਸ਼ੱਕ, ਸੰਸਾ, ਵਿਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਐਸਾ ਕਥਨ ਜੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ।

³ ਤੋਤਾਤਿਤਕ – ਕੁਮਾਰਲ ਭੱਟ ਦੇ ਅਨੁਆਈ।

⁴ ਆਯੋਜ = ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟਿਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੁ।

⁵ ਨਿਰੂਪਣ = ਅਜਿਹਾ ਕਥਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੁ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਪੂਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਕਥਨ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ।

⁶ ਸਮੁੱਚਯ = ਜੋ ਪਦ ਆਪੇ ਵਿਚੀ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਅਨੂਯ ਕਰਨਾ; ਅਨੂਯ = ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਸੰਬੰਧ, ਸੰਯੋਗ, ਵਾਕ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ।

ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮੇਲ; (11) ਅਪਵਰਗ ਨਿਰੂਪਣ, ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ; (12) ਸਿਧਾਰਥ, ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅਰਥ; (13) ਅਨਿਵਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਦੀਮਤ, ਜੁੜਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ; (14) ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ਤਵਾਦੀਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਹਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ; (15) ਨਿਰਵਿਕਲਪਕ ਵਿਪ੍ਰਤਿਪੱਤਿ, ਨਿਰਵਿਕਲ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਾਦਵਿਵਾਦ; (16) ਸਵਰਣ-ਤੇਜਸ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਸੋਨਾ ਇਕ ਚਮਕੀਲੀ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ; (17) ਪੰਕਜ-ਇਤ-ਪਦਨਾਮ-ਯੋਗਰੂਢ-ਕਥਨ, ਨਿਰੁਕਤ ਸਮੁਦਾਯ (ਅਰਥਾਤ ਯੋਗਰੂਢ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਦ ('ਸ਼ਬਦ') ਦੀ ਵਰਤੋਂ; (18) ਅਨੁਮਿਤਿ, ਲਿੰਗਪਰਾਮਰਸਆਦਿ ਨਿਰੂਪਣ, ਅਨੁਮਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ; (19) ਵਿਆਪਤੀ ਨਿਰੂਪਣ, ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ।

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਭਾਵ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਪਰ ਸ਼ੇਸ਼ਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਆਇ-ਸਿੱਧਾਂਤ-ਦੀਪ-ਟੀਕਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਟੀਕਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਈ।

ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ (ਲਗਪਗ 1331 – 1391 ਈ)

ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 1391 ਈ (1313 ਸਾਕਾ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ: ਸਰਵਦਰਸ਼ਨਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਜੈਮਿਨਿਨਿਆਇਮਾਲਾ-ਵਿਸਤਾਰ, ਕਥਾ-ਨਿਰਣਾ, ਪਾਰਾਸ਼ਰਸਮ੍ਰਿਤੀ-ਵਿਆਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਆਇਦਰਸ਼ਨ (ਅਕਸ਼ਪਾਦਦਰਸ਼ਨ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਸਰਵਦਰਸ਼ਨਸੰਗ੍ਰਹਿ - ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਸ਼ਪਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਨਿਆਇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਲਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ

ਚਾਰਵਾਕ, ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ) ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰਵਾਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਦਾ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵਿਆਪਤੀ' ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ (ਉਪਾਧੀਆਂ) ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ (ਮੁਕਤ) ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਨਿਸ਼ਚਿਤ' ਜਾਂ ਸੰਦਿਗਧ (ਸੰਦੇਹਜਨਕ) ਹੋਣ। ਅਰਥਾਤ ਚਾਰਵਾਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਆਪਤੀ' ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੈਧ (ਜਾਂ ਸਹੀ) ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ

⁷ ਅਪਵਰਗ = ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ, ਮੁਕਤੀ, ਮੋਕਸ਼

⁸ ਪੰਕਜ = ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ, ਕਮਲ ਜੇ ਪੰਕ (ਗਾਰੇ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਕ (ਪਾਪ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

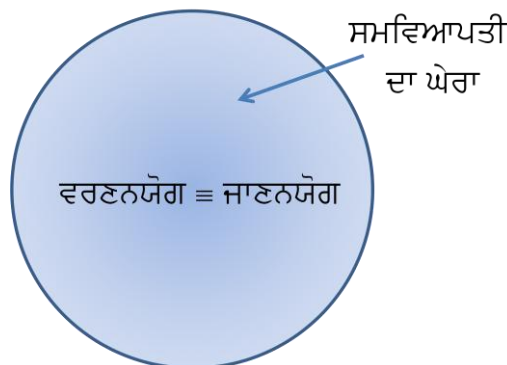
⁹ ਯੋਗਰੂਢ = ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰੂਢ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ (ਅਵਯਵ) ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਯਯ ਨਾਲ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਵੇ, ਜੈਸੇ ਪੰਕਜ, ਪੰਕ (ਚਿੱਕੜ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ। ਰੂਢ (ਸਮੁਦਾਯ) ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਨਾ ਧਾਤੂ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੈਸੇ, ਪੰਕਜ, ਜੇ ਇੱਥੇ ਪੰਕ (ਚਿੱਕੜ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹਿਆ ਅਰਥ ਮੰਨੀਏ ਡੀਲਾ ਧਾਨ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਕਜ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕਮਲ ਅਰਥ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਕਜ ਸ਼ਬਦ ਯੋਗਰੂਢ ਹੈ।

ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ‘ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?’ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤਕਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਅਜੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪੁਰਬਧਾਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਵਿਆਪਤੀ’ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀਆਂ (ਸ਼ਰਤਾਂ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਪਾਧੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੈਸੇ, ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ (ਹੇਤੁ) ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ (ਸਾਧਕ) ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ’ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ। ਉਪਾਧੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ: (1) ਜੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੇਤੁ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, (2) ਜੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, (3) ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਯਨਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਜਦ ‘ਸਮਵਿਆਪਤੀ’¹⁰ ਅਤੇ ‘ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ’¹¹ ਦੇਵੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ, ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਮਵਿਆਪਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਪ੍ਰਵਾਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

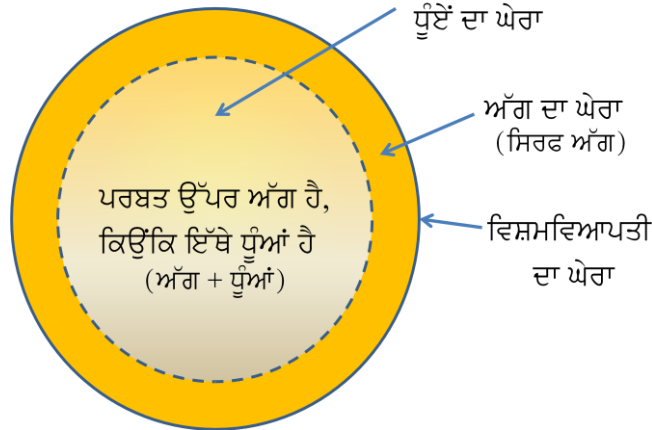
ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਨਾਲ “ਸਮਵਿਆਪਤ” ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮ ਹੋਣ, ਜੈਸੇ “ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ (ਨਾਮਣਯੋਗ) ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।” ਜਿੱਥੇ “ਵਰਣਨਯੋਗ” ਅਤੇ “ਜਾਣਨਯੋਗ” ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮ (≡) ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ।” ਇੱਥੇ “ਧੂੰਆਂ” ਅਤੇ “ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ” ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮ ਹਨ; ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ “ਕਿਤੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ” ਅਤੇ “ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।”



¹⁰ ਸਮਵਿਆਪਤੀ = ਵਿਆਪਤੀ ਜੋ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬਰਾਬਰ (ਤੁੱਲ) ਹੋਵੇ।

¹¹ ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ = ਵਿਆਪਤੀ ਜੋ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ (ਅਤੁੱਲ) ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ “ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤ” ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅਸਮ (ਨਾ-ਬਰਾਬਰ) ਹੋਣ, ਜੈਸੇ, “ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਦਾ ਘੇਰਾ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨਾਲੇ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਭਖਦਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਗੋਲਾ।



ਪਰ, ਧੂੰਏਂ ਵਿਚ “ਸਮਵਿਆਪਤੀ” ਅਤੇ “ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ” ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

- (1) ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ,
- (2) ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ‘ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ’ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ‘ਧੂੰਏਂ’ ਅਤੇ ‘ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ’ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਸਮਵਿਆਪਤੀ’ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਪ੍ਰਵਾਨਣਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਅੱਗ’ ਦਾ ਕਾਰਣ (ਹੇਤੂ) ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਹੇਤੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਅਰਥਾਤ ‘ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ’ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਹੇਤੂ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ, ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰ (\leq) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ‘ਵਿਸ਼ਮਵਿਆਪਤੀ’ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ‘ਸਮਵਿਆਪਤੀ’ ਹੈ।

ਹੁਣ, ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ (ਨਾਮੋਜੂਦਗੀ) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭੂਤਪੂਰਬ (ਅਤੀਤਕਾਲ) ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਚਾਰਵਾਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਧੂੰਏਂ’ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ‘ਅੱਗ’ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤਕ ਜੇ ਕਦਮ ‘ਮਨ’ ਪੁਟਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ‘ਧੂੰਏਂ’ ਅਤੇ ‘ਅੱਗ’ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਭਰਮ (ਭੁਲੇਖੇ) ਦੁਆਰਾ। ਅਰਥਾਤ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਤਫਾਕੀਆ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਸੇ, ਕਈ ਬਾਰ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਬੱਬੀ ਸਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤ-ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਚਾਰਵਾਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਲਗਪਗ 600 ਈ ਪੂ)। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ, ਚਾਰਵਾਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਸਵੈ ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੌਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਬੜੀ ਅਦਭੁਤ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ (1711 - 1775 ਈ) ਵੀ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ (ਵੈਧਤਾ) ਬਾਰੇ ਓਹੀ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਾਰਵਾਕਾਂ ਨੇ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਹਿਊਮ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਕੁਦਰਤ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਅਤੀਤਕਾਲ ਵਾਂਗ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਰੇ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 'ਅਨੁਮਾਨ' (ਖਾਸਕਰ ਆਗਮਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਬੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਿਨਾਭਾਵ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਸ੍ਰਭਾਵ¹² (ਇਕਰੂਪਤਾ) ਜਾਂ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ-ਭਾਵ (ਕਾਰਣਤਾ) ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਣ ਬਗ਼ੈਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੇਕਰ ਐਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਰਿਆ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ, ਜੋ ਅਪਰਿਵਰਤਨੀ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਤੀ ਵੀ ਸ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਸਿੰਸਪਾ'¹³ ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਸਿੰਸਪਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸਦਾ ਦਰਖਤਪਣ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੰਸਪਾ, ਆਪਣਾ ਦਰਖਤਪਣ ਦਾ ਗੁਣ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸ੍ਰਭਾਵ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਸਪਾ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਆਮ ਦਰਖਤ (ਦਰਖਤਪਣ) ਵਿਚ ਭੇਦ ਹਨ, ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਦਰਖਤ ਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਸਪਾ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ, ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹਲੂਣਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਮੰਦਭਾਗੇ ਪਤਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸੋਧਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ। ਡਾ ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਨਵਾਂ "ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ" ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ

¹² ਸ੍ਰਭਾਵ = ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ, ਸੁਭਾਉ

¹³ ਸਿੰਸਪਾ = ਟਾਲੀ ਦਾ ਦਰਖਤ

ਦੁਰਬੋਧ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੰਦੇਹ-ਰਹਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪਦ (ਸ਼ਬਦਸੰਗਿਆ) ਘੜੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਪਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂੜ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਅਤੀਵਿਆਪਤੀ:** ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ
- ਅਨੁਗਤਧਰਮ:** ਆਮ ਜਾਂ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ
- ਅਨੁਗਮ:** ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਜਾਂ ਵਿਆਪਕਤਾ
- ਅਨੁਯੋਗਿਤਾ:** ਅਨੁਯੋਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਚੀਜ਼, ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ, ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼, ਅਨੁਯੋਗੀ, ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਪਏ ਘੜੇ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਘੜਾ 'ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ' ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਅਨੁਯੋਗੀ' ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ "ਅਨੁਯੋਗਿਤਾ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਯਥਾ¹⁴ ਸਿਧਿ¹⁵:** ਉਹ ਸਹਿ-ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜੋ "ਕਾਰਣ" ਨਾ ਹੋਣ।
- ਅਵਛਿੰਨ¹⁶:** ਉਹ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
- ਅਵਛੇਦਕ¹⁷:** ਇਕ ਗੁਣ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।
- ਅਵਿਆਪਤਿ¹⁸** ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣ।
- ਕੁਰਵੱਤ-ਰੂਪਤਵ:** ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ। ਕਿਸੇ "ਕਾਰਣ" ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਜੋ "ਕਾਰਜ" ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ।
- ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ:** ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ "ਘੜਾ" ਘੜੇ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਹੈ।



¹⁴ ਅਨੁਯਥਾ – ਉਲਟਾ, ਵਿਰੁੱਧ, ਮਿਥਯਾ, ਝੂਠਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹⁵ ਸਿਧਿ, ਸਿਧੀ, ਸਿੱਧਿ – ਕਰਾਮਾਤ, ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ, ਨਿਜਾਤ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹⁶ ਅਵਛਿੰਨ – ਜੁਦਾ (ਵੱਖ) ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰਹਿਤ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹⁷ ਅਵਛੇਦਕ – ਭੇਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਭਿੰਨ ਕਰਤਾ, ਨਿਸਚੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਛਾਂ ਬੀਨ ਕਰਤਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹⁸ ਅਵਿਆਪਤਿ – ਵਯਾਪਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ। ਲੱਛਣ ਦਾ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਜਾ ਲੱਛਣ ਕਰੀਏ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਨਾ ਘਟੇ ਕਿੰਤੂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗਊ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰੇ ਕਿ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਗਊ ਹੈ। ਤਦ ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਪਿਲਾ ਆਦਿ ਗਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘਟੇਗਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੰਗੇਸ਼ ਉਪਾਧਿਆਏ ਦੀ “ਤਤਵਚਿੰਤਾਮਣੀ” ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਥਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ